

Język gawędy ludowej
Wielki Czwartek Władysława Syrokomli
na tle polszczyzny ogólnej
i północnokresowej XIX wieku

*Czyż ja przez skromność zataić mogę,
Co trzeba pisać łzami wdzięcznemi,
Że piosnki moje znalazły drogę,
Do wszystkich kątków rodzonej ziemi?*

W. Syrokomla, *Słowo do czytelnika*¹

1. Cel i przedmiot badań

Celem artykułu jest przedstawienie języka utworów Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza), żyjącego w latach 1823–1862, na tle ówczesnej polszczyzny ogólnej (literackiej), przede wszystkim jej odmiany terytorialnej – północnokresowej polszczyzny połowy XIX wieku. Chodzi zatem o porównanie języka pisarza z językiem innych mu współczesnych, rzutowanie go na tło epoki, w której żył i działał, a zarazem na tło języka regionu, z którym był związany. Podjęty przeze mnie temat jest bardzo szeroki, więc z pewnością pozostawi uczucie niedosytu, ale – jak sądzę – może właśnie zachęcić do prowadzenia własnych badań nad językiem dzieł Władysława Syrokomli.

Wagę takich badań dla ukazania ewolucji odmiany ogólnej i regionalnej podkreślał w swojej pracy o języku Teodora Tomasza Jeża Witold Doroszewski², stwierdzając, iż do tego celu najbardziej przydatne okazują się dzieła

¹ W. Syrokomla, *Wielki Czwartek. Obraz wioskowy*, Wilno 1856, s. 3.

² W. Doroszewski, *Język Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego). Studium z dziejów języka polskiego XIX w.*, Warszawa 1949.

pisarzy drugo-, a nawet trzeciorzędnych. Ich utwory można śmiało nazwać językowymi dokumentami historii polszczyzny.

Nie jest możliwe przedstawienie w artykule całości zagadnień związanych z językiem Syrokomli, dlatego wybrałam do analizy jedną z gawęd ludowych *Wielki Czwartek. Obraz wioskowy*, opublikowaną w Wilnie w 1856 roku, liczącą 96 stron druku. Chciałam sprawdzić, w jakim stopniu język jednego utworu tego autora reprezentuje dziewiętnastowieczną polszczyznę literacką w jej wariacie północnokresowym. Materiał badawczy stanowią zatem formy językowe różne od stanu współczesnego języka ogólnego, wyekscerpowane z pierwodruku utworu opublikowanego przez Maurycego Orgelbranda w Wilnie i porównane z opisami polszczyzny ogólnej i północnokresowej XIX wieku.

Można zadać pytanie, czy właściwe jest uwzględnienie jako podstawy badawczej pierwodruku, a nie rękopisu. Wiadomo, że wydawcy zawsze ingerowali w język autora. Znane są wyniki wielu badań porównawczych rękopisów i druków (np. Mickiewicza³), pokazujących rozbieżności między językiem tych typów tekstów i ustalających, co w języku danego pisarza było właściwością jego idiolektu, a co pochodziło od wydawcy, zazwyczaj niwelującego właściwości regionalne. Niemniej jednak utwory L. Kondratowicza docierały do rzeszy czytelników w wersji drukowanej i to ona rozpowszechniała polszczyznę, którą określano jako język Syrokomli. Przeciętny czytelnik obcował bowiem z książką drukowaną, a nie z rękopisem czy bezpośrednio z językiem samego poety. To właśnie teksty drukowane kształtowały opinię o języku ich autora i wpływały na odbiorców.

2. Dotychczasowe badania nad językiem Syrokomli. Monografia Józefa Trypućki

Wiadomo, że język Władysława Syrokomli doczekał się opisu monograficznego pióra Józefa Trypućki. Wybór tekstów borejkowskiego poety do analizy nie był przypadkowy. Monografia ta pomyślana została jako publikacja historycznojęzykowa poświęcona polszczyźnie literackiej XIX

³ Por. np. S. Hrabec, *Różnice językowe między rękopisami a drukami Mickiewiczowskimi*, w: *O języku Adama Mickiewicza. Studia*, red. Z. Klemensiewicz, Wrocław 1959, s. 11–53; J. Trypućko, *Jakiego Mickiewicza znamy? Kilka uwag językoznawcy o stosunku Mickiewiczowskich autografów do drukowanych wydań*, „Scando-Slavica” 1954, t. 1 (1), s. 106–114; M. Szpiczakowska, *Fonetyczne i fleksyjne cechy języka „Pana Tadeusza” na tle normy językowej XIX wieku*, Kraków 2001.

wieku i skromnie zatytułowana „przyczynkiem”. Trypućko był bowiem przekonany o przełomowym znaczeniu XIX wieku w dziejach polskiego języka literackiego, czemu dał wyraz we wstępie do książki o języku Syrokomli⁴. Podobnie jak Witoldowi Doroszewskiemu chodziło mu o nakreślenie panoramy dziewiętnastowiecznej polszczyzny literackiej. Na egzemplarzu jego pracy przechowywanej w bibliotece Instytutu Języka Polskiego Uniwersytetu Warszawskiego widnieje dedykacja: „Panu Prof. W. Doroszewskiemu, autorowi *Języka Jeża*, z wyrazami głębokiego szacunku – Józef Trypućko, Uppsala, 3.8.55”.

Z drugiej strony uczonemu chodziło także o zbadanie języka Syrokomli pod względem właściwości regionalnych, uchwycenia cech polszczyzny wileńskiej, o nakreślenie tła do badań nad językiem najwybitniejszych twórców literatury polskiej XIX wieku, przede wszystkim Adama Mickiewicza. Stąd wybór pisarza związanego z Wileńszczyzną, czerpiącego z żywego języka tego regionu, płodnego i ciekawego językowo. Wybór – co warto podkreślić – znakomity, gdyż w rezultacie powstała dwutomowa monografia bardzo często przywoływana w polonistycznych publikacjach historycznojęzykowych, zawierająca bogaty i różnorodny materiał językowy. Jak podkreśla Trypućko⁵, badania nad językiem Syrokomli z jednej strony ukazywały stan polszczyzny literackiej w połowie XIX wieku, z drugiej – poszerzały wiedzę na temat rozwoju języka polskiego na dawnych Kresach północno-wschodnich i przyczyniały się do lepszego rozeznania wkładu, jaki wnieśli pisarze związani z północno-wschodnim obszarem dawnej Rzeczypospolitej do polskiego języka literackiego. Celem badacza był zatem także opis roli elementów kresowych w polszczyźnie literackiej XIX wieku.

Można się zastanawiać, czy warto podejmować zasygnalizowaną tematykę, skoro istnieje już obszerny opis języka dzieł Syrokomli. Trzeba jednak pamiętać, że J. Trypućko w trakcie pisania monografii nie miał wystarczającej podstawy porównawczej, dlatego konfrontował stan języka badanych utworów z ówczesnym językiem ogólnym (lat 50. XX wieku). Dziś natomiast na skutek rozwoju badań nad polszczyzną ogólną i północnokresową XIX wieku dysponujemy o wiele lepszym materiałem porównawczym, dzięki czemu możliwe jest w miarę precyzyjne ukazanie faktów ogólnopolskich, północnokresowych i indywidualnych w języku utworów Syrokomli.

⁴ J. Trypućko, *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza). Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX*, t. 1, Uppsala 1955, s. 5.

⁵ Tamże, s. 12–13.

3. Uwarunkowania kształtowania się polszczyzny Władysława Syrokomli

Uwarunkowania kształtowania się polszczyzny Syrokomli omówił Józef Trypućko, podkreślając, że: „Język Syrokomli jest wypadkową dwu czynników: specyficznych warunków językowych na terenach wschodnich oraz stopnia wykształcenia poety”⁶. Wnikliwie przedstawił oba te aspekty w swoim opracowaniu. W związku z tym w artykule zwrócę uwagę tylko na kwestie najbardziej istotne dla podjętej tematyki.

Władysław Syrokomla był ściśle związany z Kresami północnymi. Urodzony w Smolkowie na Polesiu całe życie spędził na szeroko rozumianej Wileńszczyźnie (Kudzinowicze, Nieśwież, Załucze, Borejkwoszczyzna). Tu kształtowała się jego polszczyzna. Krótki okres na Polesiu w okresie niemowlęcym nie odzwierciedlił się w języku Syrokomli. Najważniejszy wpływ na ukształtowanie się jego polszczyzny miał język stron nadniemeńskich, okolic Nieświeża, Kudzinowiczów, Załucza, a następnie południowej Wileńszczyzny, w tym szczególnie Borejkwoszczyzny i jej okolic. Jak napisał o nim J. Trypućko: „Żył na uboczu jak skowronek, nierozzerwalnie zespolony ze swym ojczystym zakątkiem i kochający go bezgranicznie”⁷.

Choć Syrokomla nie miał możliwości uzyskania gruntownego wykształcenia, to jednak jako samouk posiadał ogromną wiedzę z różnych dziedzin. Warto podkreślić jego znajomość kilku języków obcych, z których dokonywał przekładów, a mianowicie łaciny, francuskiego, niemieckiego, rosyjskiego i białoruskiego.

Na podstawie wiedzy o tym, jak żyła w I połowie XIX wieku drobna szlachta na Litwie, przypuszcza się, że Syrokomla był od dziecka dwujęzyczny i władał w tym samym stopniu językiem białoruskim i polskim⁸. Świadczą o tym wypowiedzi samego poety, w których mowa o znajomości języka białoruskiego i sposobie jego opanowania w codziennych kontaktach z ludem białoruskim⁹:

Karamzin, jako Wielkorossyanin, mógł nie znać Białoruskiego starego narzecza tak jak my, cośmy go się w codziennych stosunkach z ludem wyuczyli [Te I, 205]¹⁰.

⁶ J. Trypućko, *Język Władysława Syrokomli...*, t. 2, Uppsala 1957, s. 235.

⁷ Tamże, t. 1, s. 20.

⁸ Tamże, t. 2, s. 242.

⁹ Wszystkie wypowiedzi cytuję za: J. Trypućko, *Język Władysława Syrokomli...*, t. 2, s. 242–249.

¹⁰ Te = *Teka Wileńska*, t. 1–6, Wilno 1857–1858.

W dni moje młode, w dni moje szczęśliwe i jam uprawiał nad Niemeńską niwę i jam się nauczył krewickiej mowy i władałem nią z pewną elegancją, w pogadankach z poczciwą włością Żukowego borka. Burzą życia z tamecznych stron wygnany, zapamiętałem przecie tę mowę o tyle, iż mogę zdać sumienną sprawę z drugiego utworu Pana Marcinkiewicza, którym są Wieczornice [GW 55, 184]¹¹.

Poeta żywo interesował się językiem białoruskim, próbami wprowadzenia go do literatury, przybliżał te zagadnienia czytelnikom „Gazety Warszawskiej”. O języku białoruskim i jego znaczeniu w przeszłości pisał tak:

Piękna to gałąź słowiańskiej mowy ów krewicki dyalekt, a stary! bo to język naszego litewskiego statutu i prawnictwa przez dwa wieki, XVI i XVII, a przestrony! bo śmiało rzec można, że mówiły nim trzy czwarte dawniej Litwy, lud, szlachta i panowie, język pozbawiony piśmiennego znaczenia, dzisiaj pozostały, jeno chat kmiecich rodzimą pamiątką, a liczący o ile wiemy dwóch tylko pisarzy: jednym z nich był nieodżałowanej pamięci Jan Czeczot, drugim jest p. W. D. Marcinkiewicz [GW 55, 184].

Nie znał natomiast języka litewskiego, do czego sam się przyznawał:

[...] na ulicy biegały dziewczęta i dzieci, szwargocząc językiem Litewskim – niestety niepojętym dla nas, którzy piszemy historyczne Litewskie poemata.; Litwin – na ziemi czysto Litewskiej, nie mogłem się rozmówić z Litwinem [Wy I, 134]¹².

4. Podstawa porównawcza, czyli tło języka utworów Władysława Syrokomli

Punktem wyjścia w niniejszym artykule są ustalenia Józefa Trypućki dotyczące języka Władysława Syrokomli, a jako tło porównawcze traktuję liczne prace poświęcone językowi XIX wieku, zarówno ogólnemu, jak i północnokresowemu. Uwzględniam wielotomową monografię Ireny Bajerowej *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*¹³ i szereg opracowań innych badaczy dotyczących wybranych zagadnień polszczyzny literackiej tego

¹¹ GW = „Gazeta Warszawska”.

¹² Wy = W. Syrokomla, *Wycieczki w promieniach od Wilna*, t. 1–2, Wilno 1858–1860.

¹³ I. Bajerowa, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. 1: *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*, Katowice 1986; t. 2: *Fleksja*, Katowice 1992; t. 3: *Składnia. Synteza*, Katowice 2000.

okresu (np. różnych XIX-wiecznych typów zapożyczeń, ówczesnych odmian regionalnych, języka różnych autorów).

Ważnym źródłem są także słowniki historyczne języka polskiego, opublikowane w XIX i XX wieku, tj. *Słownik języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego (1807–1814), *Słownik języka polskiego* pod redakcją Aleksandra Zdanowicza i in., czyli tzw. słownik wileński (1861), *Słownik języka polskiego* pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Antoniego Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego, zwany słownikiem warszawskim (1900–1927) i *Słownik języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego (1958–1969) oraz współcześnie opracowany *Uniwersalny słownik języka polskiego* pod redakcją Stanisława Dubisza (2003). Porównanie danych z tych słowników i zastosowanych kwalifikatorów pozwala na odniesienie omawianych wyrazów do ówczesnej normy językowej i ukazanie ich ewolucji semantycznej i formalnej.

Do tego dochodzą liczne monografie poświęcone polszczyźnie północnokresowej – XIX-wiecznej i późniejszej z monumentalną pracą Zofii Kurzowej o języku polskim Wileńszczyzny i Kresów północno-wschodnich XVI–XX wieku¹⁴ oraz wieloma opracowaniami dotyczącymi różnych odmian polszczyzny północnokresowej (np. nowogródzkiej Tadeusza Lewaszkiewicza¹⁵) czy języka utworów pisarzy XIX wieku związanych z Kresami północnymi¹⁶ lub szczegółowych zagadnień językowych. Nie bez znaczenia jest również moja znajomość tej odmiany polszczyzny i wieloletnie doświadczenie w jej badaniu¹⁷.

5. Uwagi wstępne o analizowanym materiale językowym

W analizie wyekscerpowanego z gawędy ludowej *Wielki Czwartek. Obraz wioskowy* materiału językowego koniecznie należy wziąć pod uwagę co najmniej cztery zastrzeżenia.

Po pierwsze, badaniom został poddany język utworu drukowanego, pierwodruk, nie rękopis, co wyżej już sygnalizowano.

¹⁴ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich (XVI–XX w.)*, Warszawa 1993.

¹⁵ T. Lewaszkiewicz, *Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy*, Poznań 2017.

¹⁶ Zob. np. M. Szpiczakowska, dz. cyt.

¹⁷ Zob. m.in. H. Karas, *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa–Puńsk 2002; tejsze, *Język polski pogranicza litewsko-łotewsko-białoruskiego w świetle frekwencji cech językowych*, Warszawa 2017.

Po drugie, wnioskowanie z zapisu o wymowie jest zadaniem niełatwym i zawsze obciążonym ryzykiem błędu. Pisownia nieraz skutecznie maskuje różne cechy fonetyczne, zwłaszcza o charakterze regionalnym.

Po trzecie, mimo bogatej podstawy porównawczej nie zawsze łatwo można przypisać określone cechy językowe zjawiskom typowym dla polskiego języka ogólnego XIX wieku lub zjawiskom charakterystycznym dla polszczyzny północnokresowej. Stulecie to, zwłaszcza jego połowa, to okres wielu przeobrażeń języka ogólnopolskiego, natężenia procesów normalizacyjnych. Na pewnych terenach zmiany zachodziły szybciej, na innych wolniej. Przyjmuje się, że na Kresach północnych tempo zmian było wolniejsze, ale w niektórych wypadkach badania (m.in. I. Bajerowej) wskazują na ich odmienny charakter. Starsze formy współistniały z nowszymi, nieraz nawet w tym samym idiolekcie. Nie zawsze też pewne zjawiska są dostatecznie dobrze zbadane. Nawet te stosunkowo dobrze rozpoznane niekiedy można kwalifikować dwojako. Przykładowo: odmienne prefiksy czasownikowe i ich inna funkcja w większości formacji jest typowa dla dziesiętnastowiecznego języka ogólnego, ale ich część, a zwłaszcza nasilenie, jest charakterystyczne dla polszczyzny północnokresowej i trwa do dziś. Duże trudności sprawia też kwalifikacja niektórych wyrazów archaicznych, stwierdzenie, czy już półtora wieku temu miały taki charakter, czy jeszcze były żywymi składnikami języka ogólnego. Łatwiej natomiast wyodrębnić typowe regionalizmy północnokresowe (zwłaszcza zapożyczenia z języków wschodniosłowiańskich, z języka litewskiego) czy regionalizmy semantyczne.

Po czwarte, niektóre fakty językowe należy uznać za składniki stylu poetyckiego, mogą one być uwarunkowane nieraz rymem i rytmem, np. trzy razy pojawia się postać *trocha* 47, 54, ale raz występuje *trochy* 56 (rym do *macochy*). Podobnie potrzebą zachowania rymu może być uzasadnione użycie formy *do tyła* 'do tyle' (tu rym do: *wychyla*), w innych utworach niekiedy pojawiają się poprawki na *tyle*. Tłumaczenie zależnością od rymu form typu *trocha*, *trochy* jest jednak problematyczne, gdyż *trocha* w tekstach Syrokomli występuje jeszcze w odmianie rzeczownikowej¹⁸, stąd mianownikowe *trocha* i dopełniaczowe *trochy*: *niewiem ani trochy* 56. W tekście utworu pojawiają się również obocznie formy czasu teraźniejszego i przyszłego prostego typu *będziem* obok *będziemy*. Widać, że te warianty stosowane są ze względu na zachowanie rytmu. Są to zatem poetyzmy, podobnie jak niektóre wyrazy typu *pacholę*, *niwa*, *sielski* czy *sioło*.

¹⁸ Por. J. Trypućko, *Język Władysława Syrokomli...*, t. 2, s. 7.

Pamiętając o tych zastrzeżeniach, dokonałam podziału cech językowych różnych od współczesnej normy na dwie zasadnicze grupy: typowych dla polszczyzny ogólnej wieku XIX i charakterystycznych dla odmiany północnokresowej. W analizie pominęłam zasadniczo kwestie ortograficzne, skupiając uwagę na zagadnieniach ściśle językowych. Ze względu na ramy artykułu nie omawiam szczegółowo zjawisk wielokrotnie opisywanych w literaturze przedmiotu ani nie odwołuję się każdorazowo do tych opisów¹⁹.

6. Zjawiska typowe dla języka ogólnopolskiego połowy XIX wieku

Mieszczą się tu zjawiska charakteryzujące jeszcze ówczesny język ogólnopolski, choć podlegały one już wówczas intensywnym procesom normalizacji i stopniowo były usuwane z języka ogólnego. Dziś są uznane za przestarzałe lub nie występują w polszczyźnie ogólnej.

6.1. Fonetyka, pisownia

Z zakresu fonetyki wymienić można następujące zjawiska²⁰:

- *é* pochylone – częste jeszcze w XIX w., np. *dziéwczę* 51; *dziécié* 49; *siném* 5; o *czém* 7; *na niém* 18' *jakiémś dziwném okiem* 78,
- wahania w zakresie *ę* – *ą*: *cięży* 43, 83; dawne *przecięż* (*przecię* < *przed się*) 57, 73; hiperpoprawne *przekłęstwami* 47 i wtórna, dawna nazalizacja: *zmięszana* 46,
- wahania w zakresie *e* ruchomego: *rozęgrzewa* 88,
- grupa *-yj-|| -ij-* nieściągnięta: *w dyalogu* 3; *hostyja* 27; *Hostyję* 27; *zakrystyan* 23, 24,
- miękkie spółgłoski wargowe w wygłosie: *kwę*' 23 (już wówczas wyjątkowe), 26, 90; *glęb'* 53,
- starsza grupa *źrz* (dziś *źr-*): *źrzenic* 21; *źrzenice* 59, 87; *źrzenicy* 86,
- podwajanie spółgłosek w wyrazach zapożyczonych *s*, *m* (zwyczaj pisowniany): *konfessjonały* 9; *konfessjonału* 12; *drammatu* 3; *drammata* 3,

¹⁹ Np. przy omawianiu odmiennej repartycji samogłosek *o* – *u* (w zapisie *ó*) pochodzących z dawnego *o* długiego można wskazać na historyczne podłoże zjawiska, na wolniejszy i nie tak konsekwentny jak w polszczyźnie ogólnej na terenach Polski etnicznej proces rozwoju *o* pochylonego na Kresach Wschodnich, na poglądy badaczy dotyczące genezy danego zjawiska. Por. np. opis w: H. Karaś, *Język polski pogrnicza...*, s. 158–165.

²⁰ Por. I. Bajerowa, dz. cyt., t. 1, s. 39–40, 55–70, 89–105, 113–120, 137–138.

- starsza postać fonetyczna niektórych wyrazów²¹: *chychocę* 78; *zachychoce* 81; *piosnki* 3; *piosnkę* 39; *piosnek* 57; *piosnka* 88; *z tłumokiem* 78; *zadrzymie* 83.

6.2. Fleksja

Większość zjawisk fleksyjnych różnych od współczesnej normy ogólnopolskiej to formy typowe dla polszczyzny ogólnej XIX wieku, choć nierzadko już recesywne, współlistniejące z nowszymi formami progresywnymi²². Wymienić tu można:

- różnice w zakresie rodzaju gramatycznego rzeczownika: *zakał*²³, rodzaj męski: nieomytą *zakał* 25,
- wahania w zakresie liczby, uznawane za sporadyczne w XIX w., ale dane słownikowe wskazują, że mieściły się jeszcze w ówczesnej normie²⁴: niechaj *modła* cicha uleczą boleść 92; w *sianokos* lub *żniwo* 40; pracuję *we żniwie* 72,
- końcówka *-a* w mianowniku liczny mnogiej rzeczowników męskich zapożyczonych: *drammata* 3,
- w narzędniku liczby mnogiej rzeczowników zamiast *-ami* przejściowo ożywiona w XIX w. końcówka *-y/-i*, uwarunkowana stylistycznie: serdecznemi modli się *wyrazy* 26; jakimi *zasługi?* 44; nad *jednemi* szczęty 48; takimi *śmiechy* 72; nad *usty* głodnemi 28; oraz końcówka *-mi*: *promieńmi* 66; *pierśmi* pełnemi 3 (możliwe poetyzmy),
- relikty rzeczownikowej odmiany *trocha*: *niéwiem ani trochy* 56,
- końcówka *-em* w narzędniku i miejscowniku liczby pojedynczej rodzaju nijakiego w odmianie przymiotników, zaimków przymiotnych, imiesłowów przymiotnych: współczuciem *waszém* 3; po *siném* niebie 5; na *jasném* czole 17; na miejscu *pokutniczém* 20;

²¹ Zob. poświadczenia słownikowe przywołanych wyrazów: L tylko *chychotać*, SWil *chychotać*, *chichotać*, SW *chichotać*, *chychotać*, SJPD tylko *chichotać*. L *piosnka*, *piosenka*, SWil *piosenka* v. *piosnka*, SJPD przestarz., dziś *poet*. L *tłumok* v. *tłómok*, SWil *tłumok* v. *tłómok*, SW *tłumok*, *tłómok*, *tłumok*, SJPD przestarz. *tłómok*. L i SWil *zadrzymać* v. *zadrzémac*, SW *zadrzémac*, *zadrzymać*, SJPD daw., dziś gw. *zadrzymać*.

²² Zob. I. Bajerowa, dz. cyt., t. 2, s. 38–43, 101–107, 114, 118–126, 146–152, 165–166, 198–201.

²³ L i SWil – oba warianty: *zakał*, *zakała*, SW – wszystkie przykłady pod *zakał*, SJPD daw. *zakał*.

²⁴ SWil *modła* lm. *-y* (bc.), bIm, *żniwo* – lp. i lm.; SJPD *modła* ‘dawniej: modlitwa, prośba’, dziś tylko w lm.; *sianokos* częściej w lm; *żniwo* dziś zwykle w lm.

- z *ojcowskiem* obliczem 20; jęczeniem *zbołałem* 25; w zapoznaniu *podlęm* 48; w *ściśnioném* sercu 49; pocieszeniem *nowém* 51; *żadnym* słówkiem 53; o *inszém* życiu 57; *krwawém* światłem 65; *gorzkiem* przecuciu 70; przy *pogodném* słońcu 75; *jakiémś* dziwném okiem 78; z życiem *przeklętém* 83; w życiu *mojém* 85,
- końcówka *-emi* w narzędniku liczby mnogiej w odmianie przymiotników, zaimków przymiotnych, imiesłowów przymiotnych: łzami *wdzięcznemi* 3; *takimi* słowy 3; *memi* pieśniami 3; pierśmi *pełnemi* 3; z ludźmi *prostemi* 23; *hojnemi* łzami 31; nad usta *głodnemi* 28; rękami *własnymi* 48; nad *jednymi* szczęty 48; *rzewnemi* łzami 49; za *drugimi* 58; *takimi* śmiechy 72; śmiać się z *niemi* 73; przecięż są *młodemi* 73; rękami *drżącemi* 80,
 - stopień wyższy przymiotników: Człowiek *skwapliwszy* do Boga i świata 5; Kto z nas *winniejszy?* 91,
 - końcówka *-ę* w bierniku liczby pojedynczej zaimków przymiotnych: *moję* powieść 94,
 - regresywna forma liczebnika *obydwa* z członem *obu-*: na *obódwóch* twarzy 24, rzadka w połowie XIX w., ale jeszcze dopuszczalna w użyciu we wszystkich rodzajach forma *dwiema*: *dwiema* tysiącami 31,
 - końcówka *-m* w 1 osobie liczby mnogiej czasu teraźniejszego i przyszłego prostego, stosowana w XIX w. w celach archaizacyjnych (11 przykładów, 3 przykłady – końcówki *-my*): *przekołacem* 8; *uczynim* 53, 75; *będziem* 56, 57 (ale: *będziemy* 92); *weźmiem* 56 (ale: *weźmiemy* 56); *poskaczem* 56; *wypijem* 56; jeszcze *marzym* 66; *słodzim* 66; *zostaniem* sami 68; ale: *nie pójdziemy* 57,
 - różnice w zakresie form dokonanych – niedokonanych czasowników: Leczą się *ocykasz*: że jego już nie ma! 68; po zgniłych kościach *opląta się* żmija 95,
 - brak przyrostka tematycznego *-ną-* w temacie czasu przeszłego: *skrzyły* drzwi 11; *błysła* promieniem jego twarz 12,
 - obecność starszych przyrostków tematycznych związanych z kategorią krotności: *pokonywa* 10; *odprawować* 23; *odprawuje* 28; *odczytywa* 48; *wysławia* 81; *odlata* 35; *stawa* 70,
 - starszy typ odmiany niektórych czasowników (inny typ koniugacyjny lub inny morfem tematyczny): *zakołata* 66; *biegą* 51; *tańcował* 78; *pobledniał* 41; *pogrzebła* 82; *knował* 46; *znachodzę* 60; *wtórzą* wioskowi śpiewacy 32.

6.3. Składnia

Różnice w zakresie składni dotyczą głównie rekcji czasowników, różnic funkcji niektórych przyimków i sposobu wyrażania strony biernej²⁵, por.

- postać orzecznika przymiotnego w narzędniku zamiast w mianowniku: *piękną* była pokutnica młoda 18, taka spowiedź *długą* być nie może 23,
- przykłady innej (starszej) rekcji niektórych czasowników: *pastwić się na kimś*, *czymś* ‘pastwić się nad kimś, czymś’: święty Jerzy *pastwi się na smoku* 10; *płonąc od czegoś* ‘płonąc z czegoś’: *Płonąc od radości* 27; *pomodlić się nad kimś* ‘pomodlić się za kogoś’: *Pomódl się nad Martą* 86; *strzec od czegoś* ‘strzec przed czymś’: Aby go *strzegli od fali*, od burzy, A jego serce *od jakiej ponęty* 63; *pokochać się w kimś* ‘zakochać się w kimś’: *Potrzeba w inszej pokochać się szczerze* 87; *przyśnić kogoś* ‘ktoś przyśni się komuś’: Czuję, że kocham, więc *Szymona przyśnię* 70,
- różnice w stosowaniu przyimków: *u* zamiast *przy*: *Siedząc u wieczerzy* 55; *u kopca* był starzec pochyły 43,
- narzędnik o charakterze porównawczym, np. *chodzić kimś* zamiast *jako kto*: Nawet po śmierci *niechodził upiorem* 36,
- konstrukcja dla + dopełniacz, wyrażająca przyczynowość: *Snadź, że się zeszedli dla wspólnej przyczyny* 43,
- konstrukcje bierne z *się* z podmiotem nieagentywnym: *Gdy się hostyja lub kielich podnosi* 27 ‘jest podnoszona/y’; ostatnia wiązka *skarmi się* 7 ‘zostanie skarmiona’.

6.4. Słowotwórstwo

Większość nietypowych dziś formacji słowotwórczych była jeszcze żywymi elementami języka ogólnopolskiego XIX wieku i – co istotne – miała charakter leksykalny, dlatego właściwe jest ich omawianie w części poświęconej leksyce. Charakter seryjny (gramatyczny) mają przede wszystkim różnice w zakresie afiksów. Wymienić tu należy:

- niektóre różnice w zakresie sufiksów przymiotnikowych²⁶: **dworny** ‘należący do dworu, dworski’: przystał na flisa do *dwornej wiciny* 61;

²⁵ Por. I. Bajerowa, dz. cyt., t. 3, s. 39–43, 53–59; D. Buttler, *Właściwości syntaktyczne polszczyzny drugiej połowy wieku XIX*, „Prace Filologiczne” 1988, t. 34, s. 69–81.

²⁶ SWil dworny 1. ‘dworski, nadworny’ bez kwalifikatora, SW dworny rzad., p. dworski, SJPD daw.

insky ‘inny’: *inszą* 3, *Potrzeba w inszej pokochać się szczerze* 87, i przysłówków odprzymiotnikowych²⁷: **szydersko** ‘szydyczko’: *szydersko się śmieje* 81; **zdradnie** ‘zdradziecko’ 64,

- niektóre różnice w zakresie prefiksów czasownikowych lub/i inna ich funkcja (w SWil i SW wszystkie wymienione czasowniki odnotowano bez kwalifikatora jako żywe elementy języka ogólnego, natomiast w SJPD zwykle występują z kwalifikatorami chronologicznymi²⁸): **począć** ‘zacząć, rozpocząć’: *poczęła swoje grzechowe zeznanie* 23, *poczęło zmierzchać* 78; **poglądać** ‘spoglądać’: *niepogląda z dala* 19, *poglądał* 37, *poglądałam* 54; **pokarmić** ‘nakarmić’: *Woły do pracy pokarmić* 7; **przedać** ‘sprzedać’: *przedał drogo* 14; **przepędzić** ‘spędzić’: *przepędził swe życie* 16; **uchylać** ‘pochylać’: *uchylając głowę* 42; **uczuć** ‘poczuć’: *dziewczę uczuło* 51; **udarować** ‘obdarować’: *udarował* 53; **wybladły** ‘poblady’: *wybladła* 20; **wyrozumieć** ‘zrozumieć’: *serce wyrozumie* 54, *dumki wyrozumie* 64; **wytchnąć** ‘odetchnąć, odpocząć’: *wytchnąć po pracy* 31, brak prefiksu: **cieszyć** ‘pocieszać’: *chciałam ją cieszyć po syna utracie* 82, *chciałem go cieszyć* 87; **obaczyć** ‘zobaczyć, ujrzeć’: *obaczycie* 39, *obaczyli* 52, lub zbędny prefiks *u-* w **ukłekać**: *Anioł ukłeka* 9, *ukłękam na drodze* 80.

6.5. Słownictwo

Z zakresu leksyki wymienić należy kilka grup wyrazów różnych od normy współczesnego języka ogólnego, typowych natomiast dla polszczyzny wieku XIX, a mianowicie:

- 1) wyrazy mające inne znaczenie niż obecnie (dziś archaizmy semantyczne),
- 2) wyrazy o innej niż dziś postaci formalnej (fonetycznej lub/i morfologicznej),
- 3) wyrazy współcześnie uznane za dawne i przestarzałe (archaizmy wyrazowe), w XIX w. typowe elementy ówczesnego zasobu leksykalnego.

²⁷ SWil ob. *szydyczko*, SW p. *szyderski*, SJPD *przestarz.* SWil *zdradliwie* v. *zdradnie*, SW ts., SJPD *przestarz. poet.*, por. *zdradziecko*, cytaty: Staff, Kraszewski, Krasiński, Krasicki.

²⁸ Oto poświadczenia i kwalifikatory w SJPD: **cieszyć** 2. *daw.* ‘pocieszać, dodawać otuchy, łagodzić smutek’; **obaczyć** *przestarz.*, dziś *reg.*; **począć** *przestarz.*, dziś *książk.*; **poglądać** *daw.*; **pokarmić** bez kwal.; **przedać** *daw.*; **przepędzić** bez kwal.; **uchylać** 6. *przestarz.*, dziś *książk.* ‘zginać ku dołowi, pochylać’; **uczuć** i **udarować** *przestarz.*; **wybladły** bez kwal.; **wyrozumieć** *wych. z użycia*; **wytchnąć** i **ukłekać** *przestarz.*

6.5.1. Wyrazy występujące w innym niż współcześnie znaczeniu

Wyrazy występujące w analizowanej gawędzie w innym niż dziś znaczeniu to archaizmy semantyczne, w XIX wieku natomiast były to typowe elementy ówczesnego języka ogólnego, o czym świadczą notacje w L i SWil. Tu wypada też zaliczyć wyrazy obecnie nacechowane ekspresywnie, a w XIX wieku neutralne. Na podstawie danych słownikowych (zwłaszcza z SJPD i USJP) można ustalić stopień ich archaiczności i wyróżnić następujące grupy:

- wyrazy w znaczeniu dawnym (SJPD *daw.*): **opona** ‘zasłona, okrycie’: białą *oponą* balaski przykryli 28; **rodzony** ‘rodzinny’: Do wszystkich kątków *rodzonej* ziemi 3; **stanowić** ‘stawiać’: Przy nich się mary śmiertelne *stanowi* 9; **ziemny** ‘ziemski’: *ziemny* robak 87,
- wyrazy w znaczeniu przestarzałym (SJPD *przestarz.*): **chowac** ‘dochowywać, zachowywać’: przysiąg *niechowa* 63; **czyli** ‘czy’: *A czyli w pieśni czy w dyalogu, Zawsze to będzie o Panu Bogu, O moich braciach, o mojej ziemi* 3; **Dziewa** ‘panna, dziewica’: *przed Najświętszą Dziewą* 9 (neologizm XIX-wieczny²⁹); **jutrznia** ‘jutrzenska’: póki *jutrznia* wstanie 83; **pustota** ‘figiel, żart; zabawa, beztróskie spędzanie czasu’: Jakąś *pustotę* albo żart uczynim 53, śmiechu i *pustoty* 74,
- wyrazy w znaczeniu już nieużywanym (w SJPD bez kwalifikatora, w USJP z kwalifikatorem chronologicznym lub znaczenie nieodnotowane w słowniku): **gawęda** ‘rozmowa’: *po szczerzej gawędzie* 7; **gadać** ‘mówić’: *gada* swe winy 24; **głąb** ‘głębia’: duszy mojej *głąb* znany 3; **gwarzyć** ‘mówić, rozmawiać, opowiadać’: *A drudzy gwarzą*, by czas zeszedł sporzój 6, Jest o *czém gwarzyć* 7, *gwarzył* w przedsienu 32; **pochyły** ‘pochylony’: u kopca był starzec *pochyły* 43; **pasować się** ‘mocować się’: Ze strasznej śmierci *pasując się* siłą 81, I tak dziewczyna, *pasując się* w męce, długo płakała 84.

6.5.2. Wyrazy występujące w innej postaci formalnej

(w tym słowotwórczej)

Różnice formalne sprowadzają się do innej budowy słowotwórczej lub zleksykalizowanej postaci fonetycznej wyrazów. Dane słownikowe pokazują ewolucję tych form, ich archaizowanie się (zwykle w SWil i SW notowane jako formy jedyne lub wariantywne, w SJPD lub dopiero w USJP z kwalifikatorami chronologicznymi lub niezarejestrowane w nich), por.:

²⁹ Od SWil, SW z Mickiewicza, Słowackiego i Felicjana Faleńskiego, SJPD *przestarz.*, dziś *książk. poet.*, cytaty: Zegadłowicz, Leśmian, Syrokomla, Słowacki, Goszczyński.

- wyrazy dawne (SJPD *daw.*): **posłannik** ‘wysłannik, posłaniec’: *posłannik* nieba 51; **rówiennica** ‘rówieśnica’: do *rówiennic* 71, *rówiennice* – przecież są młodemi 73, *rówiennic* kole 74; **rówiennik** ‘rówieśnik’: *rówienników* 53; **inszy** ‘inny’: *Inszemu* ogniem poszła roczna praca 42,
- wyrazy przestarzałe (SJPD *przestarz.*): **wychowaniec** ‘wychowanek’: Wsi i natury *wychowańcy* prości 50; **tajnia** ‘tajemnica’: wielkich grzechów *tajnie* 21; **szczęty** ‘szczątki’: *szczętów* 41, Dwoje zabójców... nad jednemi *szczęty* 48; **współka** ‘spółka, wspólne przebywanie’: Chciało się płakać, lecz chciało się *współki*, Wezwałam k’sobie wierne przyjaciółki 69; **mogilny**: na kopcu *mogilnym* 45; **kupić się** ‘skupiać się, gromadzić się’: *kupi się* drużyna 6; **pono** ‘ponoć, podobno’ 43; **wedle** ‘obok’: *Wedle* dzwonnicy 6,
- wyrazy w SJPD poświęcone bez kwalifikatora, w USJP z kwalifikatorem chronologicznym lub w nim nieodnotowane: **kątek** ‘zakątek’: Do wszystkich *kątków* rodzonej ziemi 3; **gawędka** ‘pogawędka, rozmowa’: wśród pustej *gawędki* 55, zaprzestał *gawędki* 59; **śnieżyisko** ‘śnieg’³⁰: Podarty całun białego *śnieżyiska* 45,
- przymiotnik *ołtarzny*, którego brak w SJPD i USJP (w L tylko *ołtarzny*, w SWil oba warianty *ołtarzny* v. *ołtarzowy*): **ołtarny** ‘ołtarzowy’: z *ołtarnych* stopni 28,
- wyraz z kwalifikatorem *hist.* (SJPD): **zagrodnicy**: w *zagrodniczej* chacie 81.

6.5.3. Wyrazy dawne i przestarzałe (archaizmy) dziś, w XIX w. elementy typowe języka literackiego

Część tych archaizmów jest do dziś dobrze znana, pozostając w biernym zasobie użytkowników polszczyzny, por. np. **dziatwa** ‘dzieci’: Bóg za to ich karze, Czy na dobytku, na *dziatwie*, na sobie 42; **kędy** ‘dokąd’: *kędy* oczy wiodą 43; **klekotka** ‘drewniana kołatka’ 28, *klekotki* 27; **kmiący**: grzechy *kmięcego* żywota 15; **kmiotek**: *kmiotkowie* sami 39; **przebóść** ‘przebić’: mego serca żaden nie *przebodzie* 75; **snadź** ‘widać’: *snadź*, że się zeszedli dla wspólnej przyczyny 43; **zawždy** ‘zawsze’: 30; **żak** ‘tu: chłopiec, ministrant’: *żaki* kościelne 27.

Są też archaizmy rzadsze, mniej znane, ale przejrzyste pod względem formy i semantyki. Przedstawiam je wraz z danymi słownikowymi sytuującymi je na tle dziewiętnastowiecznej i współczesnej leksyki.

³⁰ W SW przykład z Syrokomli, ale inny; w SJPD zgr. od śnieg, Sieroszewski, od SW.

chudoba ‘ubóstwo, nędza’: A choć u wszystkich w jednakięj *chudobie* | Jednaka dola i myśl w jednéj stronie 7. L i SWil 1. ‘jw’, SW *stp.*, SJPD 3. *daw.*, dziś *gw.*, cytaty z XVIII wieku; **grobowisko** ‘grób’: Tu, u *grobowiska* | Krzepmy modlitwą serce 92. L brak (tylko ‘cmentarz’), SW ‘wielki grób’ *rzadkie*, SJPD 1. p. *grobowiec* (Pol, Słowacki, Bandtke); 2. ‘cmentarz’; **iskrzaty** ‘iskrzający się’: blask *iskrzaty* 65. L *iskrzaty* (cytat z Jacka Przybylskiego), SWil brak, tylko *iskrzysty*, SW *iskrzaty* (cytat z Syrokomli) p. *iskrzysty*, SJPD *iskrzaty* (Konopnicka, Syrokomla) p. *iskrzasty*; **niełacno** ‘niełatwo, trudno’: 3. L *łacno* i nieuż. *łacnie*, SWil *łacnie* v. *łacno*, SW *niełacno* i *niełacnie* *rzadkie*, SJPD *daw.*, cytaty: Askenazy, Mickiewicz, Zabłocki; **przychodzień** ‘przybysz’: On był *przychodzień* w naszěj wiosce obcy 52, 35. SWil i SW ‘ten, który przyszedł, przybył skądś, cudzoziemiec’, SJPD *książk.* ‘ten, kto przyszedł, przybysz’; **sporzej** ‘szybciej’: A drudzy gwarzą, by czas zeszedł *sporzej* 6. L *sporo*, SWil *sporo* 2. ‘dość prędko’, SW *sporo* b) ‘ochoczo, [...] prędko’, SJPD brak tego znaczenia; **wskrzesnąć** ‘wrócić do życia, zmartwychwstać’: *wskrzesnąłby* 51, *wskrzesnął* 94. L brak, SWil *mało używ.*, SW bez kwalifikatora (m.in. dwa cytaty z Syrokomli), SJPD *wskrzesnąć* *daw.* ‘zmartwychwstać, też *przen.* – Staff, Syrokomla; prawdopodobnie neologizm XIX-wieczny; **zamrok** ‘zamroczenie, utrata świadomości’: mnie *zamrok* uderzył 80. L cytuje Kochowski, SWil 1. ‘mrok zapadający’, 2. *fig.* ‘zaciemnienie, ciemność’, SW ‘ts.’, SJPD *daw.* b) ‘utrata świadomości, zamroczenie’, cytat z Konopnickiej; **znaczno** ‘jest widoczne, widać’: na ich oczach *znaczno* było szczerze 25. A jednak *znaczno*, że łzami cierpienia jeszcze grzechowy nieomyty zakał 25. L ‘jawno, wyraźnie’, SWil 1. ‘dając się poznać’ 2. ‘jawno, wyraźnie’, SWil ‘ts.’, SW *znaczno* – cytaty z Górnickiego i trzy z Syrokomli, SJPD *daw.* ‘jest widoczne, widać, 2 cytaty z Syrokomli.

Ciekawe są formacje czasownikowe, sprawiające wrażenie potencjalnych, które jednak mają poświadczenia także w języku innych autorów, por.

oddźwięknąć ‘odpowiedzieć dźwiękiem na dźwięk’: każdą nótę *oddźwięknąć* gotów 3. W L i SWil brak (*oddźwięczec*), SW notuje bez kwalifikatora, cytując Berwińskiego i Kraszewskiego, SJPD *przestarz.*, *rzad*; **odhukać** – **odhuknąć** ‘odpowiadać – odpowiedzieć hukiem na huk’: Rad, że mu echo *odhuka* donośnie 38, głuche echo *odhuknęło* w sklepie 11. W L i SWil brak, SW *odhukać* – Pol i Konopnicka, SJPD *odhuknąć* – *rzad.* *odhukać* – *odhukiwać*, cytaty za SW.

7. Zjawiska charakterystyczne dla polszczyzny północnokresowej poł. XIX wieku

Wymienione niżej zjawiska uznane za typowe dla polszczyzny północnokresowej połowy XIX wieku pojawiają się często w literaturze przedmiotu, poświęconej językowi Kresów północnych. Trwają w większości do dziś w tej odmianie polszczyzny.

7.1. Fonetyka

W języku analizowanej gawędy w niewielkim stopniu zostały odzwierciedlone fonetyczne cechy północnokresowe, takie jak:

- odmienna repartycja *o – ó*: *bole* 6, 17; *kościółek* 6; *brzożkę* 40; *spokoj* 23; *topor* 31; *otoż* 39; *niechłodnie* 60; *proba* 63; *rosł* 34; *przywłokł* 82, ale: *cós* 7, 20, 43, 47, 54, 62, 76, 94, 95; *spójrzała* 21; *spójrzał* 47, 53, 80, 83; *spójrzeniem* 53,
- wtórne palatalizacje spółgłosek *s*, *dz*: *boleśne* 21; *boleśnego* 93; *powiedźcie* 3; *wspiera* 27,
- wtórne depalatalizacje spółgłosek: na *berwionie* 6; *czyscowej* 21; *czyscowe* 47, 92; *słoncu* 75,
- wahania *r* : *rz*: *ołtarny* (zgodnie z normą ówczesną *ołtarzny* – L, SWil) ‘ołtarzowy’ 28,
- postać fonetyczna wyrazów: *kołycha* 8 (zleksykalizowana forma archaiczna, podtrzymana wpływem wschodniosłowiańskim, regionalizm wschodni już od XVIII wieku znany do dziś³¹), *drząca* 20 (ale częściej *drży*), może hiperyzm na tle unikania wymowy frykatywnej *rz*.

7.2. Fleksja

Nieco więcej odmienności wykazuje fleksja, choć poświadczenia są nieliczne, por.

- inny rodzaj gramatyczny rzeczowników³²: **zacisza** – rodzaj żeński ‘zacisze’: *zacisza grobowa* 35; **ubocz** – rodzaj żeński ‘ubocze’: na *uboczy* 21,

³¹ Zob. omówienie w: H. Karaś, *Gwary polskie...*, s. 173.

³² L *nieużyw.* *zacisza*, SWil 3 warianty: *zacisz*, *zacisza*, *zacisze*, SW *rzad.*, SJPD *daw.*; SWil *ubocz* ż. v. *ubocze* n., SW, SJPD *daw.*, *dziś reg.*, cytaty: Fredro, Orzeszkowa, Słowacki, Berwiński, Zabłocki.

- wahania w zakresie liczby³³: ze *skrzypcą* przyszedł na wesele 94; próżno się z *chorów* organista zżyma 23; w *oblędach* 39,
- samogłoskowy typ deklinacyjny rzeczownika *pieśń*³⁴: *pieśnię* 86; ludową *pieśnię* 3; Przeklinał *pieśnie*, układając *pieśnie* 39,
- kresowa postać celownika liczby pojedynczej rzeczownika rodzaju żeńskiego *strzecha* z wymianą *ch* – *ś* typu białoruskiego: ku mojej przywędrował *strzesie* 86,
- formy męskorzeczowe zamiast męskoosobowych w mianowniku liczby mnogiej bez nacechowania pejoratywnego: cofnęły się *świadki* 12; cofnijcie się, *świadki* 19; *sąsiady* 53, ale: *sąsiedzi* 78,
- kresowa postać dopełniacza liczby mnogiej rzeczownika *pieśń* z miękkością spółgłoski wygłosowej: niektóre z *piesień* 40,
- krótkie formy imiesłowów przymiotnikowych: *powierzon* 3; *spotwarzan* 3; *rozgrzeszon* 14, 16 to raczej formy północnokresowe³⁵, ale stosowane też w XIX wieku w celach archaizacyjnych,
- wahania w typie odmiany twardo- i miękkotematowej przymiotników: uśmiech *dziewczęci* 40,
- czas przeszły analityczny z zaimkiem osobowym w funkcji wykładnika osoby: To *my*, dziewczyno – to *my* go *zabili* 90; A *my* co za to? W zapoznaniu podłém | Jad mu *podali* rękami własnemi! 48,
- wahania w użyciu *się*, *sobie* notowane do dziś w polszczyźnie północnokresowej: grzechy *przypomina* (brak *sobie*) 6; Na jój obliczu *niedopatrzysz* winy (brak *się*) 17; muszę tam *śpieszyć* (brak *się*) 56.

7.3. Składnia

Z zakresu składni do cech północnokresowych można zaliczyć następujące zjawiska:

- inna rekcja niektórych czasowników jako rezultat wpływu składni wschodniosłowiańskiej lub przynajmniej podtrzymującej dawne konstrukcje; stare regionalizmy północnokresowe od XVII wieku³⁶, por. *prosić* (*poprosić*) *u* kogoś *czegoś* ‘prosić kogoś o coś’: *prosić u Niebios* przed spowiedzią łaski 11, *Póki u matki* twój ręki *poproszę* 58; *pytać u kogoś* ‘pytać kogoś’: O to nie *pytaj u wiejskich* *plotkarzy* 44; *boleć*

³³ SWil tylko *skrzypce* bhp, *chór*; *obląd*, *oblęd*, lm *oblędy*.

³⁴ L brak, SWil *przestarz.*, odsyła do *pieśń*, SW *gwar.*, cytaty z Konopnickiej, Orkana, Syrokomli, SJPD brak.

³⁵ Zob. I. Bajerowa, dz. cyt., t. 2, s. 127.

³⁶ Zob. Z. Kurzowa, dz. cyt., s. 300, H. Karaś, *Gwary polskie...*, s. 245, 247.

- komuś, czemuś* ‘coś boli kogoś’: *Kiedy sercu boli* 49; *modlić się komuś* ‘modlić się do kogoś’: *Wsparty na kijku szedł modląc się Bogu* 32,
- różnice w stosowaniu przyimków (regionalne): *w* + biernik zamiast *do* + dopełniacz: *Poszedł pomału w nawę kościoła* 12; *w* + biernik zamiast *w ciągu* tygodnia: *Nie więcej w tydzień trzy trójki pocztowe z urzędnikami do wsi naszój lecą* 41,
 - konstrukcje z przyimkiem *z* + N zamiast ogólnopolskiego narzędnika: *Pracuje z pługiem* 88,
 - regionalne schematy składniowe, por. *Nam trzeba czuwać, żyć i śmiać się marnie* 68; *Żem zdradził wiarę sielskiemu światu* 3; *A ja współczuciem waszém szczęśliwy* 3.

7.4. Słowotwórstwo

Niektóre zjawiska słowotwórcze są typowo północnokresowe i zawsze nimi były (np. zaimki przymiotne typu *samy*: taki *samy* 36), inne natomiast – ogólnopolskie – wycofywały się z użycia, często zachowując się na Kresach jako archaizmy peryferyczne i nabierając charakteru regionalnego. Do tych drugich należą:

- wahania postaci przysłówków na *-o*, *-e*: *surowie* 37; *sowito* zapłaci 42; *straszno* 67; *żwawie* 83,
- większy zakres wahań prefiksów czasownikowych i inna ich funkcja³⁷: **naśmieszyć** ‘rozśmieszyć, pobudzić do śmiechu’: *To naśmieszły, że aż boki bolą* 69; **pozwać** ‘wezwać’: *pozwał* mię prędko 86; **przekosić** ‘skosić, wykosić’: *przekosił* granicę sąsiada 14; **skarmić** ‘karmić, paść czymś’: ostatnia wiązka *skarmi* się 7; **zleczyć** ‘uleczyć’: *zlecę* go 89.

³⁷ Część tych wahań była jeszcze właściwa polszczyźnie ogólnej XIX wieku, ale już wówczas nabierały one charakteru regionalnego, o czym świadczą niektóre kwalifikatory w słownikach i cytaty. Są one dziś typowe dla polszczyzny północnokresowej, por. np. H. Karaś, *Język polski...*, s. 290–334. Oto dane ze słowników: **naśmieszyć**: L cytat z XVI w. z C. Bazylika, SWil ‘nabawić kogo śmiechu, pobudzić kogo do długiego śmiania się’ bez kwal., SW ‘ts’, cytat za L, SJPD brak; **pozwać**: L tylko ‘pozwać do sądu, na sąd, zapożywać’, SWil ‘ts.’; SW SJPD 2. *daw.* ‘przyzwać, wezwać’, cytat tylko z Kraszewskiego; **przekosić**: L brak, SWil przekosić 2. ‘zajść kosząc dalej niż należało, skosić trochę cudzej łąki przy granicy własnej’, SJPD brak; **skarmić**: L cytaty z XVI–XVIII w., SWil *przestarz.* ‘zjeść, strawić’, SW brak, SJPD *rzad.*; **zleczyć**: L cytaty z początku XVI i XVII w., SWil bez kwalifikatora, SW odsyła do *uleczyć*, cytat z ks. Wujka, SJPD *daw.* ‘lecząc uzdrowić, uleczyć’, cytaty: Karpiński, „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne” z 1777 r.

7.5. Słownictwo

7.5.1. Prawdopodobne regionalizmy semantyczne

Poniższe wyrazy występujące w omawianych znaczeniach w polszczyźnie północnokresowej w przeszłości i obecnie prawdopodobnie już w XIX wieku miały charakter regionalny, o czym świadczą m.in. dane słownikowe, cytaty i kwalifikatory (w SJPD *daw.* lub *daw.*, *dziś reg.*), por.: **drużyna** ‘gromada, towarzystwo’: Wedle dzwonnicy kupi się *drużyna* 6; **piac** ‘śpiewać’: pijąc i *piejąc* o swojej niedoli 38, Niektóre z pieśń chwyciły dziewczęta I dzisiaj *pieją* w sianokos lub żniwo 40; **sklep** ‘pomieszczenie ze sklepieniem, loch, krypta, piwnica’: głuche echo odhuknęło w *sklepie* 11; **wiedzieć** ‘znać’: *wie* dzieje tutejszego sioła 36.

Być może za regionalizmy należy uznać wyrazy **niemowa** ‘niemota’³⁸: dotknięty *niemową* 37 czy **ugoda** ‘zgoda, dogadanie się’³⁹: Jakby za wspólną zeszli się *ugodą* 43.

7.5.2. Regionalizmy wyrazowe

Są to głównie zapożyczenia wschodniosłowiańskie, białoruskie i rosyjskie, por.: **chystać się** ‘wiał, kołysać się’ (błr. *хiствацца*): wiatr *chystał się* ciepły 5, w L brak, w SWil w postaci wariantywnej *chystać* v. *chistać*, SW ocenia *chystać* jako wyraz rzadki, ilustrując go cytatem właśnie z Syrokomli, w SJPD brak; **odryna** ‘szopa na siano’ (błr. *адрына*): Sianka niewiele w ubogiej *odrynie* 7. L uznaje wyraz za mało używany, rzadki, ilustrując go cytatem ze Statutów Litewskich; SWil bez kwalifikatora, SW *gwar.*, SJPD *reg.*, do dziś znany w gwarach północnokresowych⁴⁰; **mszar** ‘miejsce niskie i bagniste, porośle mchem i sośniną’ (błr. *мушара*): Szedł w dzikie lasy, niedostępne *mszary* 38. L brak, SWil *mszar*, SW bez kwalifikatora, SJPD 2. *leśn. łow.*; **wicina** ‘towarowy statek rzeczny pływający po Niemnie’ (lit. *vytinė*, błr. *виціна*): przystał na flisa do dwornej *wiciny* 61. W L, SWil i SW w definicji podkreślono, iż to „statek rzeczny, pływający po Niemnie”, bez kwalifikatora, dopiero w SJPD 2. *daw.* (Syrokomla, Mickiewicz); **dumka** ‘myśl, rozmyślanie’: (błr., ukr. *думка*): Składał bywało piosenki o dziwnych *dumkach*, co snuł w swojej głowie 37, kiedy się w *dumkach* i pieśniach rozmarzy 39. L odsyła do *duma*,

³⁸ L za Trotzem bez cytatu, liczne przykłady na wyraz *niemota*, SWil brak wyrazu, tylko *niemota*, SW 1. ‘człowiek niemy’, 2. ‘starop.’, por. *niemota*, SJPD brak tego znaczenia.

³⁹ SJPD brak, tylko *ugoda* ‘formalne porozumienie się’, w SWil brak, w zn. 1 ‘umowa’ i SW bardziej ogólnie ‘zgoda’.

⁴⁰ Por. Z. Kurzowa, dz. cyt., s. 398, H. Karaś, *Gwary polskie...*, s. 287.

SWil tylko ‘piosnka melancholijna, zwykle ludowa’, SW dumka b) ‘myśl’, c) ‘marzenia, rojenia’, d) d. ukraińska; SJPD zdrobn. od duma *przestarz.* ‘myśl, rozmyślanie, marzenie’, poetyzm kresowy w XIX w.; **skazka** ‘baśń, bajka’ (ros. *сказка*): starej *skazki* 36. W L brak, SWil ‘klechda, powieść, bajda’, SW *gwar.*, SJPD *daw.* ‘baśń, podanie, klechda ludowa (szczególnie ruska)’; **półwłócz** ‘połowa włóki’: *półwłócz* gruntu weźmiemy 56. Częste w aktach WKL, L *półwłóczek*, SWil *półwłócze*, SW *półwłócz*, SJPD *półwłócz* a. *półwłócz daw.*, cytat z Syrokomli.

8. Zakończenie

Przeprowadzona analiza pozwoliła stwierdzić, jaka jest frekwencja ówczesnych cech ogólnopolskich (połowa XIX wieku) i północnokresowych. Dane dotyczące poszczególnych typów zjawisk, ich liczby i poświadczeń przedstawia poniższa tabela.

Tabela nr 1. Liczebność omówionych zjawisk językowych w polszczyźnie gawędy W. Syrokomli *Wielki Czwartek*

Zjawiska	Typowe dla polszczyzny ogólnej XIX wieku		Typowe dla polszczyzny regionalnej XIX wieku	
	Liczba zjawisk	Liczba poświadczeń	Liczba zjawisk	Liczba poświadczeń
Fonetyczne	8	200 (w tym 172 é)	5	38
Fleksyjne	15	85	10	23
Składniowe	6	16	4	11
Słowotwórcze	3	25	3	10
Leksykalne		69		13
Razem	32 (bez leksyki)	395	22 (bez leksyki)	95

Dane zawarte w tabeli wskazują na o wiele większy udział zjawisk typowych dla ówczesnej polszczyzny ogólnej niż północnokresowej zarówno pod względem liczby cech (32 do 22), jak i zwłaszcza ich poświadczeń (395 do 95). Ponad czterokrotnie więcej poświadczeń zjawisk ogólnopolskich niż północnokresowych wynika przede wszystkim z obecności zjawisk se-

ryjnych, zwłaszcza z dużej frekwencji *é* pochylonego, końcówki *-em* w narzędniku liczby pojedynczej i *-emi* w narzędniku liczby mnogiej przymiotników, zaimków przymiotnych i imiesłówów przymiotnych, wielu wahań w zakresie afiksów (prefiksy czasownikowe, sufiksy przymiotnikowe) oraz licznej grupy XIX-wiecznych jednostek leksykalnych. Znacząca przewaga form ogólnopolskich nad północnokresowymi może też być pochodną stanu języka w czasie, w którym powstał *Wielki Czwartek*. Napisany i opublikowany w 1856 roku ilustruje język połowy XIX wieku – okresu, od którego datuje się nasilenie procesów normalizacyjnych, w którym dokonywało się wiele przeobrażeń w polszczyźnie literackiej. Już w drugiej połowie tego stulecia część z omawianych zjawisk archaizowała się, wycofywała się z użycia, zachowując się na Kresach północnych i przechodząc do kategorii archaizmów peryferycznych – nowych regionalizmów północnokresowych (por. np. starsze postaci bezokolicznika wielu czasowników i starszy typ ich odmiany, większość wahań prefiksów czasownikowych, orzecznik przymiotny w narzędniku czy konstrukcje bierne z *się*).

Potwierdza się zatem opinia Trypućki, który tak pisał o języku Władysława Syrokomli:

Język jego jako całość jest nie tylko przeciętnym ogólnopolskim językiem literackim z pewnym zabarwieniem regionalnym, lecz również zawiera w sobie wiele bezpośredniego uroku, płynącego z sympatycznej osobowości samego autora jak i z tego świata, jaki on w swych utworach wyczarował przed czytelnikiem⁴¹.

W pełni słuszna jest też uwaga uppsalskiego badacza w podsumowaniu o języku interesującego mnie pisarza: „[...] zupełnie inaczej wyglądają te właściwości sklasyfikowane i skondensowane w poszczególnych paragrafach, a zupełnie inaczej na tle odnośnego utworu”⁴².

Analiza gawędy *Wielki Czwartek. Obraz wioskowy* ukazała trochę inny obraz języka Syrokomli niż ten znany z opisu języka całej twórczości poety. Nie ma tu w zasadzie indywidualizmów, tak szeroko omówionych i przedstawionych w monografii Józefa Trypućki. Mało jest również zapożyczeń leksykalnych. Ze względu na tematykę utworu pojawia się trochę latynizmów, głównie z zakresu religii, np. *hostyja*, *konfessjonał*, *zakrystyan*. Język gawędy jest prosty, w niewielkim stopniu archaiczny, niezawierający też zbyt wielu

⁴¹ J. Trypućko, *Język Władysława Syrokomli...*, t. 2, s. 286.

⁴² Tamże, s. 285.

właściwości regionalnych. Autor bardzo oszczędnie operuje formami północnokresowymi. Czy robi to świadomie?

Gdy porównamy język analizowanej gawędy ludowej z wybraną gawędą szlachecką, np. *Urodzony Jan Dęboróg*, to nawet bez szczegółowych badań widać znaczące różnice. W języku wspomnianej gawędy szlacheckiej o wiele więcej jest form kresowych, nieogólnopolskich, archaizmów, zapożyczeń, zwłaszcza latynizmów. Akcja jest wyraźnie zlokalizowana na Litwie, podczas gdy w *Wielkim Czwartku* trudno mówić o jakiejś wyrazistej lokalizacji wsi, w której rozgrywa się akcja. Jedynie niektóre imiona (np. *Taras*) i pewne właściwości regionalne języka pozwalają ogólnie lokalizować opisywaną wieś gdzieś na wschodzie.

Wydaje się zatem, że przynajmniej w odniesieniu do części regionalizmów ich stosowanie mogło być celowe, ale dopiero analiza porównawcza języka kilku utworów pod tym względem może przynieść odpowiedź na to pytanie.

Na pytanie, czy warto badać język utworów Syrokomli mimo dużej wartości opisu jego języka zawartego w monumentalnej dwutomowej monografii Trypućki, odpowiadam twierdząco. Trzeba bowiem podkreślić, że praca tego badacza nie jest wyczerpująca, jest też przestarzała pod względem metodologicznym. Trudno czynić z tego zarzut autorowi, wykorzystał bowiem ówczesny stan wiedzy językoznawczej i możliwości, jakie miał w Uppsali, daleko od głównych ośrodków badawczych językoznawstwa polonistycznego. Ponadto nie było możliwe uwzględnienie wszystkich aspektów języka utworów Syrokomli w jednej monografii, w tym zwłaszcza funkcji elementów kresowych w poszczególnych utworach.

Warto przede wszystkim badać język poszczególnych utworów, by zobaczyć, jak tematyka czy gatunek wpływają na charakter języka, na liczebność regionalizmów czy zapożyczeń. Należałoby też badać udział elementów kresowych w poszczególnych utworach i porównywać je ze sobą, by móc określić ich rolę w dziele artystycznym. Dobrze byłoby także wracać do oceny poszczególnych zjawisk językowych w polszczyźnie dzieł Syrokomli, pamiętając o tym, że przy obecnie tak bogatej podstawie porównawczej możemy korygować niektóre ustalenia Trypućki. Z pewnością warto raz jeszcze poddać analizie m.in. liczną grupę indywidualizmów, gdyż nawet pobieżne ich przejrzenie pokazuje, że część z nich to jednak elementy żywego języka XIX wieku w jego wariancie regionalnym.

Bibliografia

Literatura podmiotu

Syrokomla W., *Wielki Czwartek. Obraz wioskowy*, Wilno 1856.

Syrokomla W., *Wycieczki w promieniach od Wilna*, t. 1–2, Wilno 1858–1860.

Literatura przedmiotu

Bajerowa I., *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. 1: *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*, Katowice 1986; t. 2: *Fleksja*, Katowice 1992; t. 3: *Składnia. Synteza*, Katowice 2000.

Buttler D., *Właściwości syntaktyczne polszczyzny drugiej połowy XIX wieku*, „Prace Filologiczne” 1988, t. 34, s. 69–81.

Doroszewski W., *Język Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego). Studium z dziejów języka polskiego XIX w.*, Warszawa 1949.

Hrabec S., *Różnice językowe między rękopisami a drukami Mickiewiczowskimi, w: O języku Adama Mickiewicza. Studia*, red. Z. Klemensiewicz, Wrocław 1959, s. 11–53.

Karaś H., *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa–Puńsk 2002.

Karaś H., *Język polski pogranicza litewsko-łotewsko-białoruskiego w świetle frekwencji cech językowych*, Warszawa 2017.

Kurzowa Z., *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich (XVI–XX w.)*, Warszawa 1993.

Lewaszkiwicz T., *Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy*, Poznań 2017.

Szpiczakowska M., *Fonetyczne i fleksyjne cechy języka „Pana Tadeusza” na tle normy językowej XIX wieku*, Kraków 2001.

Trypućko J., *Jakiego Mickiewicza znamy? Kilka uwag językoznawcy o stosunku Mickiewiczowskich autografów do drukowanych wydań*, „Scando-Slavica” 1954, t. 1 (1), s. 106–114.

Trypućko J., *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza). Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX*, t. 1–2, Uppsala 1955–1957.

Słowniki

L – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–4, Warszawa 1807–1814.

SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Warszawa 1958–1969.

SW – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1–8, Warszawa 1900–1927.

SWil – *Słownik języka polskiego*, wyd. staraniem M. Orgelbranda, t. 1–2, Wilno 1861.

USJP – *Słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, t. 1–6, Warszawa 2003.

Halina Karaś

The language of Syrokomla's folk tale *Wielki Czwartek* in the context of the 19th century language spoken in Poland, including its Northern Borderlands dialects

The article discusses the language of the works by Władysław Syrokomla (Ludwik Kondratowicz, 1823–1862) in the context of standard Polish language in general, and in particular – of the Northern Borderlands dialects spoken in the first half of the 19th century. Therefore, the writer's language is compared with the language of other contemporary writers and shown against the background of his times and also against the background of the dialect used in the region he was bound to.

The material for analysis has been taken from a folk tale titled *Wielki Czwartek. Obraz wioskowy* published in Vilnius in 1856. The examination covers linguistic forms that differ from the standard Polish of the day, excerpted from the first printing published by Maurycy Orgelbrand in Vilnius and compared with the descriptions of the 19th century standard and regional Polish language.

Linguistic phenomena under scrutiny have been divided into two main groups representing the standard 19th century Polish and the Northern Borderland dialect, comparing the material with the basis determined from the literature on the subject. The number of particular phenomena and their frequency in the analysed text were investigated to determine the share of regional features.

Key words: the language of a literary text, standard Polish language of the 19th century, Northern Borderlands dialects, regional features